

Др Милутин ЖИВКОВИЋ
Институт за савремену историју
Београд

ПОГЛЕД ПРЕКО „ГРАНИЦЕ“.
ИЗВЕШТАЈИ ИТАЛИЈАНСКЕ КОМАНДЕ У ПЉЕВЉИМА О
РЕЖИМУ НДХ У ПОЛИМЉУ (МАЈ-СЕПТЕМБАР 1941)

АПСТРАКТ: Чланак се бави анализом извештаја насталих радом канцеларије к-де италијанског гарнизона у Пљевљима, конкретно, оних које се односе на војну, политичку и социјално-друштвену ситуацију у деловима Старе Рашке који су били под контролом усташког режима НДХ. Акцент је стављен на њихов садржај и општу слику коју пружају о овом турбулентном времену из прошлости Србије. Рад је настао на архивској документацији која се чува у војним архивима у Риму и Београду, односно на одабраној научној литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стара Рашка, Пљевља, НДХ, Италијани, Немци, Пријеполје, муслимани, Срби, усташки режим, устанак

Увод – Борба Италије и НДХ за превласт у Старој Рашки

Током Априлског рата на територији Старе Рашке није било значајнијих операција. Супериорном војном силом Немци су заузели сва већа места. Последњег дана сукоба, 17. априла, њихове јединице су окупирале Пријеполје и Б(ијело) Поље са једне, односно Тутин са друге стране.¹ Италијани су истовремено ушли у Подгорицу, Цетиње и Никшић. Затим је 21. априла Виша команда оружаних снага Албаније/*Comando Superiore Albania/Superalba/Супералба* стационирао к-ду 17. арм(ијског) корпуса на Цетињу. То је био почетак изградње италијанског окупационог система у Црној Гори и Старој Рашки. Делови 93. пука див(изије) „Месина“/*Messina* 26. априла улазе у Рожаје.² Два дана касније, трупе исте дивизије запоседају Б. Поље.³

До 5. маја јединице из састава див. „Марке“/*Marche*, крећући се из правца Дубровника, смењују немачку посаду у Фочи, а затим и у Пљевљима (8. мај). У Пљевљима је стационирана 49. легија из 40. батаљона „црнокошуљаша“. Војници див. „Пуља“/*Puglie*, даље, половином јуна улазе у Тутин.⁴ Међутим, користећи ово „кашњење“ италијанских трупа, као и одуговлачење са имплементацијом уговора о разграничењу са Немцима, у Прибој, Н. Варош, Пријеполје,

¹ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, (Beograd: Narodna knjiga, 1982), 460; Богдан Гледовић, Едиб Хасанагић, *Прибојски крај у Другом светском рату 1941–1945*, (Прибој: СУБНОР, 2011), 24.

² Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999), 52; Alija Matović, *Rožaje i okolina, ljudi i događaji: 1912–1945. Prilozi historiji Bošnjaka*, (Rožaje: Centar za bošnjačke studije, 2009), 103.

³ *Бијело Поље*, ур. Милан Новаковић, (Београд: СО Б. Поље, 1987), 349–350.

⁴ Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito (AUSSME), Superalba, N-2/295, doc. nr. 05395, 1; Ibid, 9. Armata, N-4/775, doc. nr. 6162, 1; Ibid, doc. nr. 5548, 1; Bogdan Gledović, *Narodnooslobodilački pokret u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata*, *VIG*, 2, 1972, 20.

Сјеницу, а једно време и у Бродарево и Пљевља, распоређују се оружане снаге НДХ.⁵

Влада у Загребу се притом ослонила на позитиван став старорашких муслимана, који су присуство њених органа власти доживели као корак ближе уједињењу са браћом по вери у Босни. Такође и као противтежу обнови српске државе на овом подручју.⁶ Било

⁵ Назнаке плана о расподели југословенске територије Адолф Хитлер/Hitler је изнео 27. марта у „Директиви 25“. Још за време трајања Априлског рата он је донео „Привремене смернице“ за поделу Југославије. Одређена је демаркациона линија између немачке и италијанске оперативне војске која је пресекала Стару Рашку правцем Горажде – Б. Поље. Затим су 21. и 22. априла у Бечу вођени италијанско-немачки преговори о разграничењу. Обе стране представљали су министри спољних послова, фон Рибентроп/von Ribbentrop и гроф Ђано/Ciano. „Бечким уговорима“, између осталих, донете су одлуке које су се односиле на простор Старе Рашке. Оне су предвиделе да се ова територија припоји Црној Гори и препусти Италији, а да се граница са НДХ одреди кроз билатералу Рим–Загреб. Хитлер је затим 24. априла одредио границу између немачке и италијанске окупационе зоне на простору Југославије. Она је кроз Стару Рашку ишла правцем: Рудо – Прибој – линија Прибој – Н. Варош путем: Н. Варош – Сјеница – Н. Пазар. Дефинитивну линију требало је да одреде мешовите комисије. Стога су се мање немачке снаге задржале у доњем Полимљу. AUSSME, Superalba, N-2/295, doc. nr. 06/214, 1–2; V. Terzić, *n. d.*, 433; Dr Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, (Београд: Институт за савремену историју, 1991), 13; Federiko Godi, *Crnogorski front. Italijanska vojna okupacija 1941–1943*, (Podgorica: Matica crnogorska, 2017), 39, 45, 50, 54–57; Петер Бартл, *Албанци*, (Београд: Clio, 2001), 217, 219, 221–222; Dr Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori – četnički i federalistički pokret (1941–1945)*, (Cetinje: 1977), 44, 68; Dragan S. Nenezić, *n. d.*, 63, 66.

⁶ Дана 21. априла муслимани су послали писмо потпредседнику владе НДХ др Осману Куленовићу које је потписало 38 виђенијих грађана, а у којем се тражи припајање Старе Рашке Босни. Писмо је штампано у загребачком „Новим листу“. Слична молба је поднета и Павелићу 30. априла телеграмским путем. Десет дана касније, утицајнији муслимани из Н. Вароши обратили су се поглавниковом поверенику за Босну Хакији Хаџићу са истим циљем. Половином маја, даље, једна петочлана делегација муслимана из Пљеваљског, Бјелопољског и Милешевског среза боравила је у Загребу. Обратила се молбом Павелићу тражећи да се Стара Рашка укључи у границе НДХ. Истовремено, оружнички потпуковник Стјепан Јаковљевић из Пријепоља обавештава да му „непрестано“ долазе муслиманске депутације са захтевима да се у Старој Рашки заведе „потпуна хрватска власт“. Стизале су чак и делегације из Н. Пазара, иако је он остао у оквирима окупиране Србије. Преко хрватских власти ове информације су крајем јуна

како било, добивши дозволу од Немаца, домобранске и оружничке јединице НДХ разместили су се крајем априла и почетком маја у Прибоју, Пљевљима, Н. Вароши, Пријепољу и Сјеници.⁷ Павелић је затим 5. маја издао наређење да се сви муслимани родом из Старе Рашке имају сматрати хрватским држављанима.⁸

Италија је негативно гледала на овакав развој догађаја, с обзиром на то да су њени интереси, за разлику од немачких, дубље прожимали подручје Старе Рашке. У плановима Рима овај простор је, између осталог, требало да пружи „значајан допринос у производима неопходним за црногорску економију“, поготово после „уступања“ Улциња, Гусиња, Плава, Тузи, Рожаја и Тутина Албанији.⁹ Неумољив став Италије по питању давања Старе Рашке младој хрватској држави дошао је до изражаја већ почетком маја. Тада је са радом почела италијанско-немачка комисија за разграничење, која је од 3. до 6. маја заседала у Пријепољу. Италијани су тада одбили да преговарају са хрватским делегатима, односно одбацили захтев да укључе простор Пријепоље – Милошев До – Сјеница у немачку окупациону зону.¹⁰ Истовремено су протерали снаге НДХ из Пљеваља. Одбили су и да

биле прослеђене влади у Риму. *Novi list*, 2.05.1941, 8; *Novi list*, 3.05.1941, 2; *Hrvatski narod*, 3.05.1941, 11; *Hrvatski narod*, 19.05.1941, 3; Војни архив (ВА), НДХ, кут(ија) 171а, ф(асцикла) 1, док(ументи) 43, 1–2; Исто, кут. 236, ф. 4, док. 9, 1–3; Исто, кут. 143, ф. 1, док. 5, 10; *I Documenti diplomatici Italiani (DDI)*, Nona Serie: 1939–1943, Vol. VII, (Roma: Ministero degli Affari esteri, 1987), 281; *Бужело Поље...*, 346.

⁷ ВА, НДХ, кут. 134, ф. 2, док. 11, 1–3; Исто, кут. 85, ф. 2, док. 14, 4–5; Државни архив Србије (ДАС), Безбедносно информативна агенција (БИА), зб(ирка) 266, ф. Усташки органи власти, 1–2.

⁸ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, ur. Slavko Vukčević, tom. I, knj. 1, (Beograd: Vojno-istorijski institut, 1993), 36.

⁹ AUSSME, Div. „Taurinense“, N–6/1003, Nr. 2986, 8; F. Godi, *n. d.*, 16, 58.

¹⁰ Немце су притом подсетили да им према постигнутим споразумима „дугују“ још и места: Рудо, Прибој, Н. Варош, Сјеницу и Д. Пољану. ВА, НДХ, кут. 85, ф. 2, док. 19, 3; AUSSME, 9. Armata, N-4/775, doc. nr. 5549, 1; *Ibid.*, doc. nr. 07421, 1.

прихвате наводно хрватско етничко порекло старорашких муслимана, а почетком јуна је направљен план о преузимању гарнизона у Пријепољу, Прибоју и Сјеници од стране снага див. „Месина“.¹¹

Влада НДХ је поред ових неуспеха, на простору Милешевског, Прибојског, Сјеничког и Нововарошког среза организовала среске и општинске власти, односно прве заметке Усташког покрета. У међувремену, потписани су „Римски уговори“ којима је дефинисана граница између Италије и њеног хрватског сателита.¹² На притисак Рима да се и линија разграничења са немачком окупационом зоном што пре одреди, односно да се Италији призна првенство интереса у Старој Рашки, Министарство спољних послова Трећег рајха је 25. маја одлучило да се то спроведе још једним директним договором између Рима и Загреба.¹³ Тиме је немачка дипломатија ставила до знања влади НДХ да зарад њених територијалних амбиција неће улазити у сукоб са медитеранским савезником.

Италијани су генерално одбацили Павелићеве претензије на Стару Рашку, иако је било мишљења да им се може изаћи у сусрет.¹⁴ Ћано је ипак био категоричан. Он је захтеве НДХ оценио као „бесмислене“.¹⁵ Гроф Лука Пјетромарки (Pietromarchi), шеф Кабинета за примирје и мир, делио је мишљење свог претпостављеног. Павелићеву иницијативу он је одбацио још средином јуна, када су га Хрвати по овом питању контактирали у Венецији. По његовом мишљењу, чињенице да простор

¹¹ AUSSME, Div. "Messina", N-2/272, doc. nr. 2246, 1–2; Džejms H. Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, (Beograd: Službeni glasnik, 2007), 51.

¹² *Dnevnik grofa Ciana*, (Zagreb: Vladimir Majer i Andrija Lušičić, 1948), 246.

¹³ Dragan S. Nenezić, *n. d.*, 67.

¹⁴ Džejms H. Bergvin, *n. d.*, 44, 51.

¹⁵ *Dnevnik grofa Ciana*, 257.

Старе Рашке историјски никада није припадао Хрватској и да у њему није било хрватског живља, биле су пресудне. Негирао је позивање Хрвата на петиције старорашких муслимана, сматрајући их заоставштином демократских режима, без значаја у веку фашизма.¹⁶ Стопирана је и Павелићева иницијатива ка евентуалној размени локалног муслиманског становништва са Србима из Босне.¹⁷

У таквој атмосфери ушло се у финиш преговора. Павелић се због чврстог става Италијана 4. јула сагласио да се границе независне Црне Горе врате на оне из 1914. године. Тиме се одрекао простора Пљеваљског и Бјелопољског среза.¹⁸ Италијани се нису на томе зауставили, па су интервенисали код Немаца да јединице НДХ и њена цивилна управа одмах напусте и територију Прибојског, Сјеничког, Милешевског и Нововарошког среза. Није помогла ни директна Павелићева молба упућена Мусолинију. Стога је 15. јула издата наредба о повлачењу са простора Старе Рашке.¹⁹

Процес је међутим, привремено обустављен на тражење Немаца, а због немогућности италијанске војске да угуши устанак у Црној Гори. Хрватско-муслиманске трупе одиграле су значајну улогу у овом сукобу, борећи се са устаницима у бродаревском, бјелопољском и сјеничком крају, онемогућавајући им тако повезивање са саборцима у централној Србији. Притом су трпеле губитке, али и пљачкале и палиле села, односно убијале православно цивилно становништво. Уз шовинистичку

¹⁶ Džejms H. Bergvin, *n. d.*, 44, 51; *DDI*, Vol. VII, 268, 712–713.

¹⁷ Архив Југославије (АЈ), фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, р(олна) 264, сн(имак), 1197.

¹⁸ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Školska knjiga, 1977), 92.

¹⁹ В. Gledović, *n. d.*, 24; F. Godić, *n. d.*, 59; ВА, НДХ, к. 143а, ф. 1, док. 59, 2; *DDI*, Vol. VII, 333–338.

политику према Србима која се није разликовала у односу на третман према њима у другим деловима НДХ, од маја 1941. отворен је јаз којим ће протутњати још једна од сурових етапа верског рата између хришћана и муслимана у Старој Рашки.²⁰ Цену ће међутим, платити само муслимани.

Речју, у периоду 5–7. септембра 1941. хрватске трупе и органи цивилне власти су заувек напустили Стару Рашку, остављајући за собом муслиманске савезнике. Формално-правно влада НДХ се овог простора одрекла 27. октобра исте године, када је закључен споразум о успостављању граница између ње и Гувернатората Црне Горе. Линија се, уз мање измене, поклапала са оном која је 1914. раздвајала Србију, Црну Гору и Аустро-Угарску.²¹ На другој страни, италијанске трупе из састава див. „Пустерија“/*Pusteria* успоставиле су током прве половине септембра гарнизоне у Прибоју, Пријепољу, Н. Вароши и Сјеници.²² Италијанска окупациона зона у Старој Рашки била је на тај начин заокружена.

²⁰ На разне начине живот је изгубило неколико стотина Срба, више од 700 их је злостављано, а око 1200 ухапшено или интернирано у логоре, уништено је 1773 куће, опљачкано 17.147 грла ситне и крупне стоке, итд. Срби су притом масовно отпуштани из државне службе, ћирилица је избачена из употребе и отежан је рад Српској православој цркви. Milutin Živković, *NDH u Srbiji. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici (travanj – rujan 1941. godine)*, (Zagreb: Despot infinitus, 2020), 235.

²¹ F. Jelić-Butić, *n. d.*, 92; B. Gledović, *n. d.*, 24; *Историја Пљевља*, ур. Славенко Терзић, (Пљевља: Општина Пљевља, 2009), 359.

²² Милутин Живковић, *Стара Рашка под италијанском окупацијом*, I, (Београд: Институт за савремену историју, Catena Mundi, 2020), 85.

О „Месини“ и „Пустерији“

Вести о дешавањима на терену Старе Рашке, које су утицале на званични италијански став према питању њене припадности, прикупљао је окупациони гарнизон у Пљевљима. Њега су прво чиниле снаге див. „Марке“, па онда „Месине“, а од августа јединице из састава див. „Пустерија“. Преко ових снага су даље Италијани и преузели власт од усташког режима у Старој Рашки септембра 1941. године.

Седиште 18. фантеријске (пешадијске) див. „Месина“ било је у Анкони. Чинили су је 93. и 94. пеш(адијски) пук, 2. арт(иљеријски) пук и 18. минобацачки батаљон. Под к-дом дивизије била је и 108. легија „црнокошуљаша“. Од јуна 1940. до априла 1941. била је распоређена у централној Италији, после чега је пребачена у Албанију, на простор Скадра. Током Априлског рата деловала је на правцу Котор – Цетиње. После тога употребљена је за окупацију Црне Горе и борбу против устаника у лето 1941. године. Потпадала је под к-ду 17. и касније 14. арм. корпуса. Од јануара 1942. прелази под надлежност 6. арм. корпуса при 2. италијанској армији.

У Црној Гори остала је до краја јула 1942, после чега је пребачена у Херцеговину. Распоређена је на линији Метковић–Дубровник. После капитулације Италије септембра 1943. јединицу су расформирали Немци. К-ти дивизије били су: генерал Франческо Зани/Zani (јун 1940 – 26. 04. 1941), генерал Карло Тучи/Tucci (26. 04 – 10. 10. 1941, 3. 11. 1941 – 8. 02. 1942. и 4. 03 – 17. 09. 1942), генерал Ђовани Бертели/Bertelli, генерал Атилио Амато/Amato (18. 09 – 15. 10. 1942) и генерал Спићаћи/Spicaci (16. 10. 1942 – септембар 1943).²³

²³ AUSSME, Superalba, N-2/295, doc. Specchio di Distribuzione, 2, 9; *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, anno II, Numero 3–4, (Roma: Stato Maggiore dell'Esercito, 2002),

Дивизија је стигла у Црну Гору половином априла 1941, а к-да јој је смештена на Цетиње. Средином маја је извучена из 17. корпуса и била директно потчињена к-ди 9. армије. Од 24. маја држала је под окупацијом све италијанске поседе у Црној Гори, укључујући и Боку Которску.²⁴ Од око 11.000 војника, колико је имала у лето 1941, један део њих покривао је простор Пљеваљског среза. У питању су били припадници 2. чете II/93. пеш. пука (к-т пука пуковник Алдо Габути/Gabutti, к-да у Подгорици, око 3000 војника), који су 27. маја, директним Мусолинијевим/Mussolini наређењем, сменили посаду див. „Марке“.²⁵ До 2. јуна у варош је пребачен и остатак батаљона.²⁶

Месец дана касније, као делове гарнизона у Пљевљима затичемо, такође, још по једну чету финанси и полицијских мотоциклиста, те известан број карабињера.²⁷ К-т II/93. пука био је потпуковник Ђовани Мазели/Maselli. Под заповедништвом је имао 5 чета (5–8, плус штапска чета)²⁸ са 26 официра, 27 подофицира и 713 војника (укупно 766 људи).²⁹

241–243; *Le operazioni delle unita italiane in Jugoslavia (1941–1943). Narazione documenti*, (Roma: Ministero della Difesa, 1978), 237.

²⁴ AUSSME, Superalba, N-2/295, doc. Situazione G.U. in Albania e territori occupati, 6.05.1941, 1; Ibid, 15.05.1941, 1; Ibid, Nr. 07488, 1; Ibid, 9. Armata, N-4/775, doc. nr. 6207, 1; *Le operazioni delle unita italiane in Jugoslavia*, 222.

²⁵ Крајем маја извршено је разграничење 2. и 9. армије линијом: граница НДХ и Провинције Котор – пут Билећа – Фоча – река Дрина. Пошто је била распоређена у Херцеговини, дакле западно од поменуте линије, дивизија „Марке“ је пребачена под надлежност 2. италијанске армије. Када је, међутим, избио устанак, разматран је повратак снага ове дивизије у пљеваљски крај, а у циљу деблокарања II/93. пука див. „Месина“. AUSSME, Superalba, N-2/295, doc. nr. 08207, 1; Ibid, doc. nr. 9724, 1; Ibid, doc. nr. 6224, 1; Ibid, doc. nr. 6295, 1; Ibid, 9. Armata, N-4/775, doc. nr. 6162, 1; Ibid, doc. nr. 6162, 1; Ibid, Div. “Messina”, N-2/272, al. 3, 23.07.1941, ore 18.30, 1.

²⁶ Ibid, Divisione “Messina”, N-2/272, doc. nr. 1763, all. 1; Ibid, doc. nr. 2169, al. 1.

²⁷ Ibid, Disclocazione dei reparti della divisione alla data del 2. luglio 1941.

²⁸ К-ти су били редом: капетан Франческо Фиорни (Fiorni), поручник Амилкаре Антонучи (Antonucci), поручник Вито Фрисари (Frisari), капетан Умберто Калашниета и поручник Алберто Кардинали (Cardinali). AUSSME, Div. “Messina”,

Пуковник Габути је 12. јула, дан пре почетка општег устанка, констатовао да су трупе II/93. пука физички и морално у „одличном“ стању, те да је атмосфера међу људством „добра“.³⁰

После избијања устанка, чији је главни удар поднела управо див. „Месина“, од 20. јула њени делови се постепено повлаче према линији Цетиње–Вирпазар–Бар–Будва. Гарнизон у Пљевљима је, међутим, остао изолован од стране устаника од којих је чувао град све до 11. августа, а у вароши се задржао још извесно време и после овог датума. За своје држање II/93. пука похваљен је од стране својих претпостављених.³¹

Са друге стране, 5. алпска (брдска) див. „Пустерија“ била је једна од најбољих јединица италијанске војске, специјализована за борбе на неприступачним теренима. Седиште јој је било у граду Брунику, Јужни Тирол. Имала је 7. и 11. пеш., 5. арт. пук, те 10. групу „црнокошуљаша“. У Црној Гори и Старој Рашки боравила је од августа 1941. до јула 1942, када ју је заменила сестринска 1. алпска див. „Тауриненсе“/Taurinense. Пре тога, „Пустерија“ је била на ратиштима у Етиопији, Француској, Албанији и Грчкој, одакле је и послата у Црну Гору. Капитулацију Италије дочекала је распоређена у јужној Француској, где је разоружана од стране немачких снага. Док је дивизија боравила у Старој Рашки, на челу јој се налазио генерал Ђовани Еспозито/Esposito. Њен к-т је био од јануара 1941. до октобра наредне године, када га је заменио генерал Маурицио Лазаро Де

N-2/272, doc. Elenco degli ufficiali del 2° battaglione.

²⁹ Ibid, doc. Comando 2. Battaglione, Forza presente nel mese di Luglio 1941.

³⁰ Ibid, Diario storico dall 93. rgt. fanteria, ingresso il 12.07.1941.

³¹ *Le operazioni delle unita italiane in Jugoslavia*, 233.

Кастиљони/De Castiglioni (октобар 1942 – септембар 1943).³²

Снаге див. „Пустерија“ ушле су у Пљевља 11. августа 1941. године. До 15. септембра распоред њених снага у Старој Рашки био је следећи: к-да дивизије, к-да 11. пеш. пука, к-да 5. арт. пука, бат. „Тренто“ (Trento) и 5. инжињерски бат. у Пљевљима, к-да 7. пеш. пука, бат. „Пјеве ди Кадоре“ (Pieve di Cadore) у Пријеполју, бат. „Фелтре“ (Feltre) у Н. Вароши, бат. „Белуно“ (Belluno) у Сјеници, бат. „Болцано“ (Bolzano) у Прибоју и батаљон „Басано“ (Bassano) на Жабљаку. Почетком августа имала је 12.475 војника, од тога 904 официра и подофицира.³³

Извештаји војно-безбедносног карактера

Прву групу докумената коју издвајамо из ширег корпуса архивске грађе произведене од стране к-де италијанског гарнизона у Пљевљима, јесте она војног карактера. Овим извештајима је, поготово од почетка устанка, посвећивана посебна пажња. Генерал Карло Тучи је, наиме, почетком јуна наредио гарнизонима у Пљевљима и Никшићу да „избацују“ патроле на границу са НДХ и прослеђују му све информације које би прикупиле са терена. Тражио је такође, да се достављају и вести које би слала див. „Марке“ из Херцеговине.³⁴

Потпуковник Мазели стога 28. маја пише о нападу на жандармеријску станицу у Челебићу, на око 60 km западно од Пљеваља. Девет „наоружаних Срба и три бивша југословенска

³² AUSSME, Superalba, N-2/295, doc. Specchio di Distribuzione, 18; *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, 190; *L'8 Settembre in Montenegro. La relazione del generale Lorenzo Vivalda*, ed. Federico Goddi (Roma: Rotostampa srl, 2017), 15.

³³ AUSSME, Divisione „Pusteria“, N-3/561, Specchio della forza presente della divisione, 1.08.1941; *Ibid*, 1.08.1941, 1.

³⁴ *Ibid*, Divisione „Messina“, N-2/272, doc. nr. 2112, 1.

жандарма муслимана“, разоружали су наводно, њену посаду и уместо италијанске истакли заставу НДХ. То је узнемирило локалне Србе који су опколили објекат, похватили нападаче и предали их Италијанима у Пљевља.³⁵ Истовремено је забележено погоршање стања безбедности на целом простору између Билеће и Фоче, а услед сукоба локалних Срба и муслимана.³⁶

Са избијањем устанка у Црној Гори, извештаји овог типа постају чешћи. Мазели се 22. јула жалио да су локални Срби прекинули пут Пљевља–Пријепоље, као и телефонску линију са варошицом на Лиму. Уз велико залагање гарнизона у Пљевљима, комуникације са Пријепољем су обновљене последњег дана месеца јула.³⁷ У међувремену, ређали су се неповољни догађаји по НДХ и немачку војску. Италијански официр за везу јавио је 23. јула да је хрватско-немачка посада у Пријепољу блокирана и изолована од стране устаника, а иста ситуација је важила и за Б. Поље. Истовремено је око 300 „комуниста“ ослободило Бродарево.³⁸ Такође, у наредним данима је забележено груписање јачих устаничких снага у околини Пријепоља.³⁹

На другој страни, гарнизон у Пљевљима педантно региструје и кретање побуњеника на матичном терену. Речју, Мазели крајем јула констатује да је њихово главно упориште у селу Мељаку, где их је било око 400 под оружјем. Они су разоружали тамошњу жандармеријску постају и карабињере проследили у Пљевља. Италијани су драстично одговорили на ову претњу. Мељак је два пута бомбардован из ваздуха,

³⁵ Ibid, 9. Armata, N-4/775, doc. nr. 6399, 1.

³⁶ Ibid, doc. nr. 7395, 1.

³⁷ Ibid, Divisione “Messina”, N-2/272, Diaro storico dall II/93. rgt. fanteria, ingresso il 22.07. e 31.07.1941.

³⁸ Ibid, doc. nr. 2601, 1.

³⁹ Ibid, doc. nr. 2628, 1.

што је пољуљало морал устаника. Такође, почело се са праксом стрељања свих особа које би биле затечене са оружјем у рукама. Оним герилцима који би предали оружје, међутим, живот би био поштеђен.⁴⁰ Са оваквим приступом, усуђујемо се да констатујемо, „штапа и шаргарепе“, наставиће се и у будуће, поготово од стране див. „Пустерија“ и „Тауриненсе“.

Политички „коментари“

Италијанска војска у Старој Рашки је током целе окупације, поред војних задатака, имала и оне политичко-пропагандног карактера. У неким ситуацијама, то је било њихово најјаче оружје. Било како било, к-да у Пљевљима није представљала изузетак од ове праксе. Заповедништво II/93. пука див. „Месина“ пренело је да се 13. јула италијански делегат за разграничење пуковник Марио Баренго/Barengo обрео у Пријеполју. Тамо је имао нову рунду преговора са локалним хрватским властима и представницима немачког гарнизона, а око њихове евакуације из долине Лима.⁴¹ Истовремено је забележено и хапшење једног од вођа устаника из бродаревског краја, а од стране власти НДХ у Пријеполју. Радило се о неименованом комунисти који је дошао да види своју породицу.⁴²

Доласком див. „Пустерија“ у Пљеваљски срез половином августа, осматрачки периметар тамошњег гарнизона постаје шири и прецизнији. Генерал Епозито је одмах прибележио да локални Срби нису у већем броју пришли „комунистичком покрету“. Разлоге томе

⁴⁰ Ibid, doc. nr. 859, 1; Ibid, doc. nr. 870, 1.

⁴¹ Ibid, doc. nr. 2601, 1.

⁴² Ibid, doc. nr. 2628, 1.

видео је у репресивним мерама италијанске посаде у вароши, као и чињенице да се муслимански део становништва „декларисао одлучно против побуњеника“.⁴³ Исти извор забележио је и још једну ствар везану за припаднике исламске вероисповести. То да су их власти НДХ поред ангажмана у милиције, које су се тукле на првим линијама фронта, скупљале и у одреде градске страже које су чувале позадину. Једна таква јединица направљена је од пријепољских муслимана. Агитацију и скупљање је до 19. јула извршио лично градоначелник Мухамед Хашимбеговић, бивши југословенске народни посланик.⁴⁴

К-да у Пљевљима забележила је још неколико интересантних догађаја. Пре свега одлуку усташког режима да на подручју Милешевског, Нововарошког, Прибојског и Сјеничког среза ревитализује феудалне односе из времена Османског царства. Сличне одлуке су већ биле донеле албанске власти у другим крајевима Старе Рашке (Н. Пазар и Тутин). У сваком случају, према овој одлуци локални Срби су половином 20. века поново били „покмећени“. Од 20. августа када је ступила на снагу, Срби су били у обавези да бившим муслиманским беговима плаћају намете у висини од $\frac{1}{4}$ производа житарица, $\frac{1}{2}$ производа воћа итд. на годишњем нивоу.⁴⁵ Неки бегови су тражили да им се плати „дуг“ из међуратног периода, када је тзв. „ушур“ био укинут.

Срби су се наравно жалили на овакав однос усташког режима према њима, а генерал Еспозито је педантно бележио и прослеђивао надлежнима њихове ставове. Дана 23. августа обратили су му се представници Срба из Фоче, који су били избегли у Пљевља. Тражили

⁴³ Ibid, Div. „Pusteria“, N-3/561, Boll(ettino) infor(mazioni), Nr. 21, 2.

⁴⁴ Ibid, Boll. infor., Nr. 26, 2.

⁴⁵ Ibid, Boll. infor., Nr. 34, 1-2.

су помоћ од Италијана ради њиховог повратка у родно место и заштиту од тамошњих хрватских власти.⁴⁶ Неколико дана касније, гарнизон у Пљевљима конатктирала је и група пријепољских Срба, која је тражила да италијанска војска одмах дође у ову варошицу и спречи даље насиље којем су били изложени од стране режима НДХ. Оснивач ове групе био је бивши сенатор Сретен Вукосављевић, који је иницирао да се генералу Еспозиту пошаље и једна петиција са потписима угледних пријепољских Срба.⁴⁷ Ове и сличне извештаје италијанска дипломатија је затим користила да изврши додатни притисак на владу НДХ и примора је да се што пре повуче са територије Старе Рашке.

Заповедништво див. „Пустерија“ регистровало је даље почетком септембра и проблеме верско-политичке природе у Прибоју. Речју, већа група „четника“ чија се к-да налазила на Златибору, послала је ултиматум хрватском гарнизону у граду на Лиму. Од његових припадника је тражено да се 6. септембра повуку из града, без даљег малтретирања локалних Срба. У противном, запређено је ликвидацијом муслимана варошана и одузимањем њихове имовине. После повлачења гарнизона НДХ четници су имали намеру да Прибој предају див. „Пустерија“. То се на крају и догодило, срећом без српских или муслиманских жртава.⁴⁸

⁴⁶ Ibid, Boll. infor., Nr. 30, 1.

⁴⁷ Ibid, Nr. 448, 1.

⁴⁸ Ibid, Boll. infor., Nr. 49, 2–3.

Запажања о свакодневици

Италијанска администрација бележила је драгоцене податке о животу обичних људи током смутних времена изазваних капитулацијом Југославије и избијањем устанка против њихових власти и усташког режима. Потпуковник Мазели је тако, крајем јуна јавио к-ди див. „Месина“ да су локални муслимани на подручју Челебића напали тамошње Србе, који су почели да беже из својих домова и да се наоружавају ради борбе.⁴⁹

Сличан извештај послат је и 10. августа, овога пута из канцеларије к-де див. „Пустерија“. У околину Шаховића, одакле су муслимани били масовно протерани током међуратног периода од стране Срба, Италијани су послали трупе да би зауставили харање њихове милиције која је „пљачкала и палила“ имовину православаца.⁵⁰ Генерал Еспозито је истовремено реферисао о нарушеним односима између Срба и муслимана и у Пљеваљском, Чајничком и Милешевском срезу.⁵¹

На шта је конкретно мислио нови заповедник италијанског гарнизона у Пљевљима, видимо из документа датираног на 19. август 1941. године. У њему стоји да власти НДХ врше масовну пљачку српског живља на подручју Пријепоља и околине. Вршена је реквизиција „житарица, дрва и сточне хране“ у толикој мери да су сељаци остављани у „немогућим условима за живот“. Немци су такође узимали храну, али су нешто плаћали за разлику од органа усташког режима („ништа не плаћају и не остављају за собом“). Српским сељацима је такође било забрањено да се снабдевају на тржници у

⁴⁹ Ibid, Divisione “Messina”, N-2/272, doc. nr. 2119, 1.

⁵⁰ Ibid, Div. „Pusteria“, N-3/561, Nr. 207, 1.

⁵¹ Ibid, Bollettino informazioni Nr. 20, 1–2.

Пријепољу, па је почела да их мучи глад.

Истог дана Еспозито је примио и обавештења од српских мештана села Јабукe и Звијезда код Пријепоља, а о томе да их терорише група од 50 муслимана које су наоружали Хрвати. За њима су стигле жалбе њихових сународника из Бродарева и Комарана уз молбу да Италијани што пре преузму власт на овом подручју и заштите их од насиља локалних муслимана.⁵² Трећа делегација Срба дошла је из Павиног Поља и Граба четири дана касније. После разговора са њима генерал Еспозито је надлежне известио да се муслиманске милиције на овом простору морају обуздати, јер наводно, организоване од стране НДХ у одреде од по 200–300 бораца, „нападају српска села, пљачкају намирнице и стоку и пале куће“.⁵³

Да би се лично уверио у ситуацију у деловима Полимља који су се налазили у рукама Хрвата и Немаца, к-т див. „Пустерија“ напушта Пљевља и излази на терен. Речју, 22. августа је боравио у посети Пријепољу и Прибоју. Почетком септембра се поново нашао у Пријепољу, после чега је са представницима хрватских власти обишао и Сјеницу.⁵⁴

На основу Еспозитовог рапорта, италијанске војне власти су одлучиле да убрзају избацивање НДХ из њихове окупационе зоне. Прво је преузета контрола над Бродаревом 27. августа, а неколико дана касније и Пријепољем. К-да у Пљевљима је, међутим, од војника који су ушли у Бродарево добила забрињавајуће податке да је цео крај затечен у стању потпуне „анархије“. Она је по Италијанима била последица „агресија, пљачке, (и, М.Ж.) отмица“ које су спроводили

⁵² Ibid, Nr. 26, 2.

⁵³ Ibid, Nr. 30, 1–2.

⁵⁴ Ibid, Nr. 29, 1–2; ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, 6.

„наоружани Хрвати и муслимани“ над локалним Србима. У извештајима гарнизона у Пљевљима остало је забележено и да су пустошења по српским селима вршиле не неке неорганизоване муслиманске банде, већ „хрватске трупе“ под командом хрватских официра, „регуларно“ наоружане, снабдевене и груписане у формације муслиманских милиција. Оне нису носиле униформе једино из тога разлога што их домобранство и оружништво НДХ нису имали да им их расподеле.⁵⁵

Излагање ове групе докумената завршићемо запажањем к-де див. „Пустерија“ са почетка септембра 1941. године. Овај документ својом садржином закључује један временски период под окупацијом и отвара нови, показаће се, још несрећенији. Дакле, дана 10. септембра генерал Еспозито је из Пљеваља јавио да су муслиманске јединице раније на служби при усташком режиму, после његовог повлачења из Старе Рашке биле потпуно деморалисане. На другој страни, српске снаге су биле у полету. Оне су осетиле да је ратна срећа променила страну и преузеле офанзиву у сукобу са муслиманима. До поменутог датума Срби су већ били попалили муслиманске куће у неколико села у бродаревском и сјеничком крају, а са сличним акцијама ће наставити и у наредном периоду.⁵⁶

⁵⁵ AUSSME, Div. „Pusteria“, N-3/561, Boll. infor., nr. 34, 1.

⁵⁶ Ibid, nr. 48, 2.

Закључак:

Бескрупулозно чувајући своје интересе и престиж у односу на немачку савезницу, влада у Риму није била спремна да се одрекне ни делића земље који јој је био загарантован Бечким преговорима. Због тога је план усташког режима о територијалном проширењу у Полимље унапред био осуђен на пропаст. Да није било устанка, Италијани би потисли власти НДХ још у току јула, уместо почетком септембра 1941. године.

Сходно интересима своје владе, италијанске јединице на терену Старе Рашке су упорно браниле своје позиције. Притискале су такође органе НДХ у Пријеполу да напусте Полимље. Стога су им биле потребне информације шта се на војном, политичком и друштвено-социјалном плану дешавало на хрватској страни. Дobar пример ове праксе представља активност гарнизона у Пљевљима, како оног који је давала див. „Месина“, тако и више оног из састава див. „Пустерија“.

Корпус извештаја који је настао радом италијанске к-де у Пљевљима током пролећа и лета 1941, дели се, видели смо, на три дела. Сви су прецизни, темељни и дају преко потребан правни (документовани) оквир догађајима који су иначе, мање-више познати из сећања савременика и раштркане архивске грађе настале радом органа режима НДХ. Захваљујући овој документацији имамо нову, можда и најбољу, перцепцију на лезу догађаја који су се одиграли током краткотрајне, али по много чему значајне, владавине НДХ на простору доњег Полимља половином 1941. године.

Извори и литература:

Архивска грађа:

Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito

Comando Superiore Albania

9. Armata

Divisione "Messina"

Divisione "Pusteria"

Divisione „Taurinense“

Војни архив

Фонд Независне Државе Хрватске

Обајвљени извори:

- *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, anno II, Numero 3–4, (Roma: Stato Maggiore dell'Esercito, 2002).

- *Dnevnik grofa Ciana*, (Zagreb: Vladimir Majer i Andrija Lušičić, 1948).

- *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, ur. Slavko Vukčević, tom. I, knj. 1, (Beograd: Vojno-istorijski institut, 1993).

- *I Documenti diplomatici Italiani (DDI)*, Nona Serie: 1939–1943, Vol. VII, (Roma: Ministero degli Affari esteri, 1987)

- *L'8 Settembre in Montenegro. La relazione del generale Lorenzo Vivalda*, ed. Federico Goddi (Roma: Rotostampa srl, 2017).

- *Le operazioni delle unita italiane in Jugoslavia (1941–1943). Narazione documenti*, (Roma: Ministero della Difesa, 1978).

Литература:

- Баргл, Петер, *Албанци*, (Београд: Clio, 2001).
- Bergvin, H, Džejms, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, (Београд: Službeni glasnik, 2007).
- *Бијело Поље*, ур. Милан Новаковић, (Београд: СО Б. Поље, 1987).
- Гледовић, Богдан, Хасанагић, Едиб, *Прибојски крај у Другом светском рату 1941–1945*, (Прибој: СУБНОР, 2011).
- Godi, Federiko, *Crnogorski front. Italijanska vojna okupacija 1941–1943*, (Podgorica: Matica crnogorska, 2017).
- Живковић, Милутин, *Стара Рашка под италијанском окупацијом*, I, (Београд: Институт за савремену историју, Catena Mundi, 2020).
- Živković, Milutin, *NDH u Srbiji. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici (travanj – rujan 1941. godine)*, (Zagreb: Despot infinitus, 2020).
- Živković, Dr Nikola, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1991).
- *Историја Пљевља*, ур. Славенко Терзић, (Пљевља: Општина Пљевља, 2009).
- Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Školska knjiga, 1977).
- Matović, Alija, *Rožaje i okolina, ljudi i događaji: 1912–1945. Prilozi historiji Bošnjaka*, (Rožaje: Centar za bošnjačke studije, 2009).
- Nenezić, S. Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, (Београд: Vojno-istorijski institut, 1999).
- Ражовић, Dr Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori – četnički i federalistički pokret (1941–1945)*, (Cetinje: 1977).
- Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, (Београд: Narodna knjiga, 1982).

Milutin ZIVKOVIC, PhD

LOOKING ACROSS THE “BORDER”. REPORTS FROM THE
ITALIAN COMMAND IN PLJEVLJA ON THE NDH
(Independent State of Croatia 1941-1945)
REGIME IN POLIMLJE (MAY-SEPTEMBER 1941)

CONCLUSION: Unscrupulously protecting its interests and prestige in relation to its German ally, the government in Rome was not ready to give up even a fraction of the land that was guaranteed to it by the Vienna negotiations. That is why the plan of the Ustasha regime on territorial expansion in Polimlje was already doomed to fail. If there had not been the Uprising, the Italians would have suppressed the NDH authorities in July, instead of at the beginning of September 1941.

In accordance with the interests of their government, the Italian units on the battlefields of Stara Raska, doggedly defended their positions. They also put pressure on the NDH authorities in Prijepolje to leave Polimlje. In order to succeed, the Italians needed information on what was happening on the Croatian side regarding their military, politics and social situation. A good example of this information gathering was the activity of the garrison in Pljevlja, especially the “Messina” division, and even more so of the “Pusterija” division.

As we have seen, the corpus of reports created from the work of the Italian team in Pljevlja during the spring and summer of 1941, is divided into three parts. All of them are precise, thorough and provide a much-needed legal (documented) overview of events that were otherwise, more or less, recorded purely from the memories of contemporaries and scattered archival materials recorded by the NDH regime. Thanks to this

documentation, we have a new, perhaps the best, understanding of the vast array of events that took place during the short-lived, but in many respects significant rule of the NDH in the area of the lower Polimlje during the spring and summer of 1941.